

INLEIDING

‘When times get rough’, zingt de jonge Nederlandse singer-songwriter Jana Mila in een prachtig zelfgeschreven nummer. Het zijn zeker ruwe tijden. De wereld is in korte tijd grimmiger geworden en zal dat voorlopig nog blijven. Het is zwaar voor veel mensen en de maatschappelijke spanningen nemen toe. We zien een opeenstapeling van crises, een polycrisis, en zitten sinds de zomer van 2022 in een zogeheten perfecte storm, waarbij de ene crisis de andere aanjaagt.

Veel van die crises zijn systeemcrises, ze zijn diep geworteld in onze systemen, zoals bij energie, landbouw en zorg. Omdat ze verankerd zijn in ons denken en handelen zijn ze niet eenvoudig op te lossen, want elke pseudo-oplossing wordt onderdeel van het probleem. Systeemverandering gaat altijd gepaard met chaos in

de tussenperiode waarin gezocht wordt naar radicaal andere oplossingen. Chaos is nodig, want die geeft een systeem de ruimte zich aan te passen aan een nieuwe tijd. In mijn vorige boek, *Omarm de chaos*, pleitte ik er daarom voor de chaos te beschouwen als een hoopvol teken dat de huidige systemen zo instabiel worden dat ze dicht bij het kantelpunt komen.

Zo'n kantelproces kan echter ook stagneren en dan ontstaat er een zogenoemde *lock-in*, of zelfs algehele maatschappelijke ontwrichting. Dat moeten we uiteraard uit alle macht zien te voorkomen. En dat kán ook, al is het niet gemakkelijk. Het vraagt er allereerst om dat de politiek het eerlijke verhaal moet durven vertellen. Vervolgens zijn er moed en daadkracht nodig om eindelijk de radicale keuzes te maken die te lang zijn uitgesteld, maar die noodzakelijk zijn als we een leefbare toekomst willen. Die keuzes gaan veel kosten, maar leveren nog veel meer op, namelijk een wereld die menselijker, rechtvaardiger en duurzamer is.

Hoewel we lang niet hebben gedaan wat nodig is en we voor enorme uitdagingen staan, ben ik toch optimistisch. Want vanuit het transitiedenken weet ik dat we crises nodig hebben om echt te kunnen veranderen. En ook dat we dieper moeten kijken, namelijk onder de oppervlakte waar de golven nu wild en hoog zijn. Dan zie je hoeveel moois er al gebeurt in de onderstroom, en hoe snel die aan kracht wint. Bovendien zie ik een nieuw integraal bewustzijn ontstaan. Daarin draait het

naast het rationele om gevoel, spiritualiteit en wijsheid. Ik heb er dan ook oprecht vertrouwen in dat we de perfecte storm kunnen doorstaan en achter ons kunnen laten. Al is het nu wel alle hens aan dek, dus blijf niet aan de kant staan kijken.

LUCHT

IN DE PERFECTE STORM

Vroeger was de zomer een relatief onbezorgde periode. In de zomer van 2022 was er oorlog in Europa, werd China geconfronteerd met een extreme hittegolf en stond een derde van Pakistan langdurig onder water. Voor wie op vakantie ging, was alleen al ergens komen vaak stressvol. Schiphol was één grote chaos met wachtrijen en gestrande koffers, en autowegen in heel Europa raakten verstopt. Veel mensen kwamen vervolgens ergens waar het te warm en te droog was en rivieren waren drooggevallen. Wie pech had, moest worden geëvacueerd vanwege bosbranden. Is zo'n stressvolle zomer de voorbode van wat we de komende jaren kunnen verwachten?

In Nederland stegen de voedsel- en energieprijzen, demonstreerden boze boeren tegen de stikstofplannen

van het kabinet, wapperden er in het hele land omgekeerde vlaggen, sliepen honderden vluchtelingen in Ter Apel wekenlang noodgedwongen buiten en was Artsen zonder Grenzen actief om deze mensen te helpen. Ook deelde het Rode Kruis voedselpakketten uit aan 400.000 Nederlanders in voedselnood. Eigenlijk onvoorstelbaar in een rijk land als Nederland.

Sinds de zomer van 2022 beïnvloeden en versterken problemen en crises elkaar op een manier die we nooit eerder hebben gezien. Sommige hebben ook te maken met de oorlog in Oekraïne of corona, maar voor een groot deel komen ze voort uit systemische crises op het gebied van landbouw, energie, grondstoffen en klimaat. Ik heb er een schema van gemaakt, dat ik de ‘Samenhang der Dingen’ heb genoemd.¹ De oorlog in Oekraïne beïnvloedt de voedselvoorziening en grondstoffeprijzen en veroorzaakt een energiecrisis. Die leidt weer tot inflatie en torenhoge gasprijzen. Corona leidde ook al tot problemen op het gebied van voedsel en grondstoffen. Ik ben ervan overtuigd dat het grondstoffentekort de komende vijf jaar een echte crisis wordt. Daarover straks meer.

Klimaatverandering leidt tot zowel waterschaarste als overstromingen en beïnvloedt in beide gevallen oogsten en schaadt de natuur. Door droogte, maar ook door verzilting en vervuiling komt de komende jaren de drinkwatervoorziening in Nederland onder druk te staan. In grote delen van de wereld ervaren mensen de

klimaatcrisis al volop; in Noordwest-Europa nog niet in de zin dat het kabinet er elke week over vergadert, maar dat is een kwestie van tijd.

Door klimaatverandering, toenemende ongelijkheid en de oorlog in Oekraïne zal het aantal vluchtelingen de komende jaren hoog zijn, wat de wooncrisis versterkt. Door de stikstofcrisis komen bouwprojecten stil te liggen en de natuur heeft te lijden onder de hoge stikstofuitstoot. De stikstofcrisis is op systemisch niveau eigenlijk een landbouwcrisis, en die is weer te herleiden tot hoe we met de natuur omgaan. Het idee dat we elke hectare optimaal moeten benutten met kunstmest en pesticiden maakt dat we de bodem uitputten. Het huidige landbouwsysteem leidt tot een disbalans en is niet alleen schadelijk voor het milieu, de natuur en de dieren, maar ook voor de boeren zelf. Wie er vooral baat bij hebben zijn veevoederbedrijven, mestbedrijven en supermarkten. Daarom is een systeemverandering nodig waarbij ook deze partijen mee veranderen.

De energiecrisis en hoge gasprijzen kunnen, samen met de oplopende inflatie en rente, leiden tot een economische recessie die de energiearmoede weer aanwakkert. Daarom noem ik het 'een perfecte storm': dit is een giftige cocktail, want alles grijpt nu in elkaar. Je krijgt ook onvoorziene dwarsverbanden. Zo konden in de zomer van 2022 zwaarbeladen schepen met kolen, grind of zand door de droogte de Rijn niet meer bevaren. Omdat er daardoor onvoldoende grondstoffen

waren, kwam de bouw stil te liggen. De gletsjers in de Alpen smelten dramatisch snel. Naar verwachting zijn ze in 2050 voor de helft verdwenen en in 2100 helemaal. Als ze minder smeltwater leveren, komen rivieren als de Rijn steeds vaker droog te staan. Droogvallende rivieren beïnvloeden ook de energiehuishouding, want er is dan minder koelwater voor kernreactoren. Ook stuwmeren zullen droogvallen.

Veel van de genoemde problemen zijn niet snel oplosbaar, omdat ze een andere manier van denken en doen vergen. Zo zullen we het stikstofprobleem niet in een paar jaar kunnen oplossen, want dat vereist een fundamenteel andere landbouw. Ik zit geregeld in Den Haag en praat daar met ministers en topambtenaren over deze zaken. Ik probeer dan niet alleen de diepte van de problemen aan te geven, maar ook met concrete oplossingen te komen. Die liggen altijd op het snijvlak van verschillende beleidsterreinen.

Zo vormen vezelgewassen, zoals hennep, vlas of olifantsgras (*Miscanthus*), een prachtige oplossing voor boeren en bouwers om minder CO₂ en stikstof uit te stoten. Voor boeren kan het een nieuw verdienmodel opleveren en voor bouwers een kans om huizen te bouwen. Met biobased bouwen kunnen we CO₂ binden, want dat leg je vast als je van biograndstoffen bouw materiaal maakt, er woningen mee bouwt, of huizen mee isoleert. Maar dit kost wel tijd. Als je 5% van het landbouwareaal – zo'n 100.000 hectare – inzet voor bioge-

wassen, kun je ca. 10% van de CO₂ die we uitstoten uit de lucht halen. Dat zou een fantastische prestatie zijn en biedt veel perspectief voor de landbouw, de bouw én de klimaatdoelen. Dat vervolgens opschalen naar 20% in vijftien jaar zou formidabel zijn.

Dit vraagt alleen wel overleg met drie ministers tegelijk, van Landbouw, van Volkshuisvesting en van Klimaat, en ook intensief interdepartementaal overleg. Gelukkig pendelen ook andere pioniers voortdurend heen en weer binnen Den Haag en lijkt het inderdaad te gaan lukken. Biobased bouwen staat hoog op de agenda voor de komende jaren. Onderwerpen agenderen is een belangrijk onderdeel van mijn werk en veel mensen zien niet hoeveel tijd en moeite dat kost. Die kennen mij alleen van de sociale en traditionele media, maar dat is slechts de buitenkant. Het echte werk, wat ik noem het gevoelvol schaken op verschillende schaakborden, gebeurt achter de schermen.

Ook het realiseren van oplossingen voor de waterschaarste en overstromingen kost tijd. Er zijn grote problemen met het grondwater door de verdroging. Dat is niet opgelost als het een paar weken regent, want door de landbouw is jarenlang aangedrongen op lage grondwaterstanden, waardoor die een structureel probleem zijn geworden. Het kabinet wil het grondwaterpeil daarom nu gaan verhogen en dat biedt kansen voor nieuwe soorten teelt, zoals natte teelt van bijvoorbeeld lisdodde voor bouw- en isolatiemateriaal.

De intensieve veehouderij leidt tot veel meer problemen dan alleen het stikstofoverschot, zoals bodemuitputting, natuurschade, klimaatverandering, stankoverlast en een slechtere waterkwaliteit. Ook het risico op nieuwe dierziektes en zoönosen is groot. We hebben inmiddels te maken met een jaarrond durende ernstige vorm van vogelgriep, de grootste uitbraak ooit in Europa. Er sterven helaas al steeds vaker mensen aan en het is een kwestie van tijd voordat deze op grote schaal overslaat op ons mensen, doordat het virus overdraagbaar wordt van mens tot mens.

Verder heeft Nederland nog drie jaar voor de afbouw van de ontheffing voor de Europese mestregels. Want in 2026 geldt ook hier de Europese norm. We weten nu al dat we in 2027 niet aan de waterkwaliteitsnormen van Europa zullen voldoen.² Nederland staat zelfs onderaan het lijstje. De waterkwaliteit lijdt onder nitraatuitspoeling uit mest naar het grondwater. De industrie loost ook steeds meer nieuwe stoffen in rivieren, zoals PFAS (poly- en perfluoralkylstoffen) in Dordrecht, en microplastics in de Maas. De waterkwaliteit is de laatste decennia beter geworden, maar nu zie je toch weer stagnatie, vooral bij het oppervlaktewater. Het kabinet wil daarom strengere milieueisen en een plan van aanpak.

Het 'mooie' van Nederland is: wij stellen altijd voor aan Europa om strenge normen in te voeren en te hantieren. Vervolgens zijn we tegelijk het eerste land dat er zelf niet aan voldoet. Dat hebben we gezien bij CO₂, stik-

stof en fijnstof. Of ze het hard gaan spelen met de waterkwaliteit weten we nog niet, maar op het gebied van biodiversiteit heeft Europa al wel gezegd: als jullie het stikstofprobleem niet oplossen, gaan we hard ingrijpen.

Het is een veelvoorkomende misconceptie dat de slechte staat van de natuur in Nederland vooral door stikstof zou komen. De natuur staat hier eveneens onder druk door verdroging, invasieve soorten, slechte waterkwaliteit en de versnippering van natuurgebieden. En niet alleen in Nederland, maar ook in de rest van Europa en wereldwijd staat de natuur er slecht voor, inclusief de oceanen.³ Een deel van de politiek zegt: we gaan niet aan die biodiversiteitsnormen voldoen en we kunnen wel wat natuurgebieden opheffen. Dat is alleen niet realistisch, want zo gauw wij aan de normen gaan morrelen, zal Brussel heel streng zijn. Datzelfde geldt voor CO₂.

Veel van deze zaken spelen ook in de landen om ons heen, maar de problemen rond stikstof, landbouw en water zijn typisch Nederlands. Dat komt door de hoge dichtheid aan mensen, vee, activiteiten en infrastructuur hier. Nederland loopt nu letterlijk tegen zijn grenzen aan: niet alleen fysiek vanwege klimaat, stikstof en natuur, problemen die met elkaar verstrengeld zijn, maar ook sociaal: vanwege de toenemende ongelijkheid en het steeds meer onder druk staan van de bestaanszekerheid voor veel mensen. Nederland loopt vast en heeft een plan en een strategie nodig om hier uit te komen.